

A POLITIKAI ÉRDEKEK HATÁSA AZ ISZLÁMRÓL ÉS A TÖRÖK BIRODALOMRÓL ALKOTOTT KÉPRE A XIX. SZÁZADBAN

DEMETER Gábor

Az előző tanulmányban¹ a balkáni felfedezések hőskorát, a földrajzi ismeretszerzés és annak állami politikával való összefonódásának korszakát vizsgáltuk. Jelen dolgozat az előzményekkel, a magyarság és a muszlim kultúra XIX. századi „átpolitizált” találkozásával foglalkozik, amelynek tapasztalatai majd a „történész” Kállay Béni ideológiájár^{ak} és politikájának), továbbá a turanisták előképének is tekinthető, ^{van} mint a Kállay koncepciójával szemben álló „földrajzos” Erődi Béla fellépésében kulminálódnak az 1870-es években. E két irányvonal pedig a későbbiekben is meghatározó jelentőségű volt.

Az iszlám hitről és a muszlim emberekről való képet befolyásolta, hogy (1) az utóbbit a magyarság mindvégig az Oszmán Birodalmon és törekvésein keresztül lá^{ta}, és (2) úgy látta, ahogy azt az elit a változó politikai érdekek mentén láttatni igyekezett. Az érdekek gyakran változott, a közvélemény pedig nem mindig követte (ami belpolitikai küzdelmekben is manifesztálódott). S noha az állam és a vallás két külön entitás, megítélésük elemei keveredtek a kategóriák elmos(ód)ása következtében fellépő általánosítás miatt. Az általános sztereotipizálás mellett, amely a kultúrák találkozását mindig is jellemezte – Karthágót a rómaiak ugyanazokkal a jelzőkkel festették le, mint hazán^{ra} a Török Birodalmat² –, az iszlámra vonatkozó XIX. századi kép ambivalens volt, mert egyfelől „1848 után bizonyos erkölcsi hálaérzet vert gyökeret”³ az Oszmán Birodalom iránt, másfelől az 1870-es évektől a birodalom fenntartása a pragmatikus politikai szempontoknak, a gazdasági érdekeknek, de az (uralkodó) liberalizmus eszmerendszerének is ellentmondott. Mindezekről kíván áttekintő képet adni e tanulmány.

Az 1870-es évek előtti korszakban a magyar vélemények főként az Oszmán Birodalom gazdasági állapotára, versenyképességére vonatkozó kritikákban merülnek ki, illetve a térségnek a megváltozó világgazdasági térben betöltött szerepének vizsgálatára szorítkoznak, a magyar gazdaságfejlődés útjai számára analógiát nyújtva, vagy éppen kerülendő ellenpontként szolgálva (ez utóbbit veszi majd át a kritikai földrajz irányzata is). A térségbe való behatolást propagáló korai művek ritkábbak (Pulszky Ferenc, Zay Károly neve említhető),⁴ különösen azok, amelyek személyes benyomásokon túl tényleges gazdasági agendát fogalmaznak meg

¹ DEMETER 2018A

² DEMETER 2010.

³ N. N. 1900. 285: 417. (Valószínűleg Kállay Béni és Thallóczy Lajos megbízásából.)

⁴ PULSZKY 1840: 64–65.

(Korizmic László után György Endre, Keleti Károly és Réthy Dezső művei már az 1876 utáni váltást képviselik).⁵

Bár az első mélyreható elemzést az Oszmán Birodalomról és fenntartó eleméről, az iszlámon alapuló ideológiáról a török kort követő hosszú szünet után a XIX. században Széchenyi István megfigyelései jelentették, a birodalom állapotának és gazdasági lehetőségeinek jobb megismerését igazából az 1849-es migrációs hullám tette lehetővé. A fiatal Széchenyi 1818–1819-es utazása még nem kötődik későbbi modernizációs politikájához, de az ekkor papírra vetett gondolatok egy része (a Nyugat-Kelet dichotómia részeként) politikai-gazdasági műveiben visszaköszön nála és az utókornál (Kállay) egyaránt, ezért célszerű azokat felidézni. Széchenyi gazdasági meglátásai egyeznek az angol szabadkereskedelem egyik szószólójának, Urquhartnak a meglátásaival, noha a magyar grófé 15 évvel korábbiak. Ebből is látszik, hogy a kor divatjait és eszmeáramlatait illetően naprakész volt. *„A kereskedésben csak a fejletlen nemzetnek vagy a kézművességben és gyárparban igen fejlett és előrehaladt nemzetnek van esélye másokkal szemben. Az előbbieket ugyanis azt állítják elő, ami az élethez a legfontosabb, és nincs szükségük semmire – az utóbbiak ellenben mindazt, amit gépekkel lehet gyártani, sokkal olcsóbban hozzák létre, mint a többiek, és ezáltal megverik és tönkreteszik őket. Tehát mindenkinek, aki szereti a hazáját és hallatni tudja a hangját honfitársai előtt, jó alaposan meg kell fontolnia, melyik fajtához tartozik, a gyártóhoz vagy a kézműveshez, amerre inkább hajlik az ország, arra felé kell terelni. Magyarországon például kétszer annyi gyümölcsöt, kétszer annyi bort, gyapjút, húst [...] kell termelni, a szükségleteket korlátozni, és gyárakra nem is gondolni. Azok a nemzetek, akiknek az életet adjuk, vonzani fognak bennünket, és áldoznak majd valamit a kényelmünkre és mulatságunkra is, melleleg pedig teli lesznek a zsebeink. [...] Nevetséges az olyan angol, aki bort és gyümölcsöt termeszt, de még komikusabb az a magyar, aki angol acélt akar gyártani. Egy nemzet lehet jó földművelő – és ugyanakkor a legműveltebb!”⁶* – írta a nemzetközi munkamegosztásról. A gróf abból indult ki, hogy Törökország ki van téve a nyugati gazdasági behatolásnak – pedig jóval az 1838-as baltimáni megállapodás előtt vagyunk, amely szentesítette ezt a helyzetet –, és az iparcikkek özönéért cserébe nem tud mást adni, csak mezőgazdasági terméket. Az iparosítás egy ilyen országban tehát reménytelen,⁷ csak még nagyobb deficitet eredményezhet, ezért inkább a birodalom mezőgazdaságát kell fejleszteni (magas hozzáadott értékkel bíró termékeket választani, illetve a korábban luxuscikkeknek számító és nagy kereskedelmi deficitet eredményező agrártermékeket meghonosítani). Ez viszont azt is jelenti, hogy a birodalom integrálódni kénytelen a nyugati világgazdasági rendszerbe. Még érdekesebb, hogy a Török Birodalom példáján Magyarországot illetően is erre a következte-

⁵ KORIZMICS 1858; GYÖRGY 1877; RÉTHY 1889; KELETI 1885.

⁶ Uő., 114. 1818. december 4.

⁷ Egy vén kalóz véleménye a kereskedelemről: *„a mi gyárainkat az angolok meg fogják verni”*. Uő. 113.

tésre jut – ami után nem meglepő sem a Kossuthtal való vitája az iparfejlődés kapcsán, sem az, hogy a magyarságot egyértelműen a „Kelet népe”-ként aposztrofálja (e gondolat is fennmarad, Kállay Benjámin például az ugyanilyen nevű konzervatív ellenzéki lap egyik szerkesztője az 1870-es években). Megjegyzendő viszont, hogy a Török Birodalom, amely valóban a mezőgazdaság fejlesztésével kívánta finanszírozni saját modernizációját, ebbe bele is bukott (igaz ennek számos más oka is volt). Széchenyi gondolkodásán érezhető Berzeviczy Gergely hatása, aki az osztrák–magyar viszonylatban fennálló belső vámok és a keleti nyitás jegyében hasonló következtésekre jut.⁸ Ugyanakkor a fiatal Széchenyi (miként majd Erődi Béla is) a térséget ugyancsak Európa „személtérakóhelyének”⁹ minősítette, ezért nem is erőltette a gazdasági behatolást, számára a Török Birodalom mint típuspélda volt fontosabb, amelyen keresztül gazdasági koncepcióját propagálhatta.

Széchenyi nemcsak gazdasági, de politikai és néplélektani szempontból is folytatott vizsgálódásokat: „A nemzeti karakter, bár az akarat is, az éghajlat is befolyásolja, egyiknek sem az eredménye. A kormány és nevelés a két nagy hatékony ok, mind a közéleti, mind a magán-karakter kialakulásában. Szabad a kormány és szabadelvű a nevelés. A karakter nyílt lesz és férfias. Az egyik elnyomó, a másik korlátozott? A karakter szükségképp aljas és kényszeredett lesz” – fogalmazza meg mediterrán útja fő tapasztalatát az angol John Chetwode Eustace Itáliára vonatkozó antideterminista szavai nyomán.¹⁰ „Egyénenként nagyon szeretem a törököket, összességükben gyűlölöm őket. Külön-külön mindazokkal a tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek a szabad és erős emberben megérlelődhetnek, a rabszolgában azonban ritkán virulnak ki.”¹¹ „A bizalmatlanság a törökök bájos vonása¹², és hogy is ne volna bizalmatlan a butább az okosabbal szemben, különösen, ha a fatális viszonylatot felismeri?”¹³

A birodalom lakóit „büszke koldusok seregének” aposztrofáló Széchenyi az állam túlélési lehetőségeiről sem nyilatkozott túl pozitívan.¹⁴ (De a birodalmat már a reformok után meg-

⁸ HORVÁTH 1971: 111.

⁹ „Általában az a szerencsétlen helyzet itt, hogy az emberek csalnak és lopnak, és e tekintetben nem örülnék, ha változás történnék életem során a Levantén, mert az nekünk, frankoknak afféle személtérakó helyül szolgál – car c'est absolument la lie de la Chrétienté (ez itt mindentől a kereszténység szemetje). Volt-e valaha ország, ahol több mihaszna és kalandor gyűlt volna össze, mint ezen a vidéken? Olyan embereknek, akik mindent kipróbáltak, akiket mindenhol kidobtak és elkergettek, itt esélyük van rá, hogy rendes, becsületes, derék embereknek tartsák őket.” SZÉCHENYI 1999: 106. 1818. nov. 29.

¹⁰ A Classical Tour Through Italy in 1802. SZÉCHENYI 1999: 1819. ÁPRILIS 9.

¹¹ SZÉCHENYI 1999. 1818. OKTÓBER 24.

¹² Széchenyinek nem engedték a Kum Kale erődítményeinek megsemmisítését, kémkedéstől tartva.

¹³ Uő. 1999. 1818. szeptember 12.

¹⁴ Noha a birodalom léte vagy felosztása gazdasági szempontból nem lehetett indifferens (hiszen az utóbbi esetben az európai hatalmak kereskedelmi érdekeinek kedvező kapitulációk és az egységes piacok is megszűnnek). „A buta törökökön csak nevetünk, és tudjuk jól, hogy a politikában semmilyen szerepet nem játszanak már, csak a viszály almájáét, amely nota bene még nem érett meg.” SZÉCHENYI 1999: 44. 1818. szeptember.

ismerő Fényes Elek véleménye is hasonló volt.) Fényes (a mezőgazdaság szempontjából) a legtermékenyebb országok közé sorolja a birodalmat, amelyet azonban nem kellőképpen művelnek, sok a parlag, ezért az export nem múlja felül az importot.¹⁵

1849 után a dunai vízi út gazdasági jelentőségének felismerésével a terepre küldött szakemberek (Korizmic, Erődi) immár a gazdasági behatolási lehetőségek szempontjából is körültekintettek. Korizmic 1860-ban akadémiai székfoglalójában kifejtette, hogy a Balkán gazdasági elmaradottságának „*okai leginkább a következőkben kereshetők: a természetbeni dézsmában, s az adók behajtásának visszaélésekkel teljes módjában, a csinált jó utak hiányzásában, a művelés alatti földeknek helyi határozatlanságában, a gazdasági okszerű ismeretek nemlétében, s, végül a [képzett] munkászekek nagy szűkében*”.¹⁶ Korizmicshoz hasonlóan összegzi tapasztalatait a Vámbéry hatására a balkáni vasútépítéseknel nyelvtanulás céljából dolgozó, a későbbiekben a törökbarát irányzat (és a geográfia) meghatározó egyéniségévé váló Erődi-Harrach Béla az 1860-as évek végén, aki Korizmiccsal szemben már a kapitulációk szerepére is kitér. „*Ami Törökország nemzetgazdaságát illeti, az nagyon kezdetleges állapotban van. A kapitulációk felbontására, melyek Törökországot mindenben az európai hatalmakhoz lekötik és zsibbadásban tartják, már több ízben tettek kísérletet a török-államférfiak [...] Itt reformáljanak az európaiak [ha mindenáron a beavatkozást keresik] [...] a máshonnan kiűzött csavargók, naplopók Törökországban mindig biztos menhelyre találnak. Itt bátran üzletet nyithat kiki, anélkül, hogy engedélyre volna szüksége; adót az idegen nem fizet. [...] Hasonló módon vannak külhatalmakkal kötött kereskedelmi szerződésekkel [...] tetszés szerinti szállítmányt és tetszés szerinti minőségben lehet becsempészni [vá. nélkül, baksis révén]. Ha a föld népe természet is gabonát, utak hiánya miatt nem képes terményét piacra szállítani, s így a kereskedés fennakad. A szultán és boldogult két minisztere, Fuad és Ali pasa nyakra-főre vették fel a kölcsönöket, melyeket különösen utak építésére ígértek fordítani [...] A török amilyen hasznavehetetlen földműves, oly rossz kereskedő és üzletember. Mindannak, mi sok utánjárásba, sok fejtörésbe kerül, nem barátja, s csak addig és annyit dolgozik, míg ez neki szórakozást, mulatságot szerez.*”¹⁷

„Gazdasági” megtelepedéssel már az 1849-es emigránsok kísérleteztek, de Veress beszámolója alapján hasonló kép rajzolódik ki előttünk, mint amelyet Korizmic László, majd Kállay Benjámin vidini útja során (1868) kiemel. „*Munkás kezek hiánya, s az egész Törökországon átokként fekvő dologkerülés miatt a legkiterjedtebb uradalmak is igen keveset jövedelmeznek [...] az itteni lomha, lusta nép közé nem illettünk be [...]. Nincs Európában ország, melynek jobb földje, kedvezőbb éghajlata volna; de az emberek nem dolgoznak, s a természet minden kedvez-*

¹⁵ FÉNYES 1854: 306. Miként Széchenyi 1818-ban, ő sem tartja reálisnak és szükségesnek sem a birodalom industrializációját.

¹⁶ KORIZMICS 1860: 201.

¹⁷ ERŐDI É. N.

ményei dacára [...] önelégedetten kolduskodnak [...] Abban tévedtünk mindnyájan, hogy a sok jó földet pusztán heverni látva, fő erőnket a földművelésre fordítottuk; pedig [...] minden pénzünkön birkát és marhát venni, mely itt télen-nyáron legel és csekély kiadás mellett állandóan szaporodik, s nem nagy, de biztos jövedelmet hajt...¹⁸ Éress szerint az adóbérlési rendszer nagy átok, mert az adó így dupla (10 helyett 20%), de csak 10% jut el a kincstárba.¹⁹

Bár már kívül esik a tárgyalt korszakunkon, érdemes megemlíteni, hogy Keleti Károly szerint a későbbi reformok sem voltak képesek megváltoztatni a reménytelennek vázolt agrár helyzetet: „E török törvény értelmében jogi személyek, úgymint társulatok, testületek stb. fekvő birtokot nem szerezhetnek. Ez megakadályoz minden nagyobb vállalatot, vízmentesítést stb. ha csak maga az állam nem nyúl hozzá, mire azonban sem kedve, sem pénze nincs...²⁰ Korlátozta a befektetői kedvet és a birtokkoncentrációt, hogy az 1858-as reformokkal magánkézbe került (és az államnak még nem kifizetett) földeket 20 évig elidegeníteni nem lehetett. Ugyanakkor „előítéletnek bizonyult, hogy a török elem nem volna gyár-munkásnak való. Alig van ugyanis józanabb, készségesebb és szerényebb munkás a töröknél, ki e mellett tekintélyes testi erőt is képes kifejteni”.²¹

Míg Széchenyi esetében az orientális világot illető zömmel lesújtó jelzők beilleszthetők a Kelet és Nyugat dichotómiáját Montesquieu *Perzsa levelek* című munkája óta hangsúlyozó trendekbe, sőt, nyugati útjai után a balkáni élmények ellenpontként (negatív példaként) beépültek a Magyarországot az európai palettán elhelyezni kívánó gondolatvilágába és politikai törekvéseibe, a 1848-as politikai elit tagjai (emigránsként, már nem aktív politikusként) nem egyöntetűen negatívan ítélték meg az iszlámot és az Oszmán Birodalmat. Szemere Bertalan Széchenyivel ellentétben pozitívabb képet alkot a birodalomról és magáról az iszlámról is (de művét csak 1870-ben adták ki). Tapasztalatai azonban zömmel Konstantinápolyra korlátozódtak, amely inkább világváros, mint kizárólag az iszlám kultúra központja (akkor éppen nem muszlim többségű a város). Az általa értékesnek tartott vonások pedig nem is annyira az iszlám szunnita ágának sajátosságait, hanem a perzsa síita és szúfi irányzatok hatását tükrözik. Az általa gyakran idézett Száádi humanista, zsarnokellenes és sirázi születésű.²²

¹⁸ VERESS I-II., 1878.

¹⁹ Az adóbérlésről: „Éppen a zsarolások teszik a szegény rája keresztény lakos életét nyomorúságossá, hisz maga az adó egy török líra, alig 9 forint, meg a terménynek egy tizede volna természetben; de az ám a baj, hogy az örökös pénz-zavarban lévő, és megbízható emberekkel nem rendelkezhető kormány árendába adja egy-egy megye adójövedelmét, az adóbérlő még az előlegesen fizetett nagy összegén kívül a basáknak, kerületi hivatalnokoknak, a behajtásnál nélkülözhetlen csendőröknek, a falusi bírácoknak kell hogy koronként illő ajándékokkal kedveskedjék, mindezt, meg a nyereséget a szegény népnek kell megfizetni és kivált szük esztendőben nem tized, de lesz biz' abból ötöd is”. Ugyanígy ír KÁLLAY 1909: 255. és KORIZMICS 1860: 201–202.

²⁰ KELETI 1885: 244–245.

²¹ KELETI 1885: 244–245.

²² A Rózsáskertet először a törökbarát földrajztudós Erdődy Béla fordította le magyarra.

Moralizáló verseiben az egyenlőség, az univerzalizmus, szinkretizmus tükröződik. Ugyanígy az idézett „Mirza-látomás” ugyan elhajlás az uralkodó szunnizmushoz képest. Az általa ugyancsak emlegetett moralizáló Nabi efendi (XVII. század) Nyugaton is közismert.²³ (Szemere leginkább Kölcsey *Parainesis*éhez hasonlítja művét.) Ezen felül útikalauza egy magyarul tudó dervis, ami szintén magyarázatot ad sok mindenre. A birodalom dervisrendjei perzsa hatásra szerveződtek (míg Mohamed tiltotta a szerzetességet, Ali pártolta), ráadásul politikailag mindvégig szemben álltak nemcsak az ókonzervatív török szunnizmussal, de a Tanzimát politikai és császárszéményével szemben is (de a nyugati ideológiákkal szintúgy, hiszen ezek koherens egészként, rendszerként egyébként sem jelentek meg a birodalomban). Nagy részüket a központi kormányzat ezért üldözte is (pl. a vallási szinkretizmust megtestesítő bektasi rendet is). Szemere tollából tehát a birodalom belső ellenzékét ismerhetjük meg (analógiát használva kis túlzással a mai alaviták elődeinek szemlélete tükröződik soraiban), erre utal a Karagöz-színház részletes leírása,²⁴ illetve olyan jelenségeket ismerhetünk meg, amelyek nem feltétlenül a politizáló (és főként szunni) elit sajátjai, hanem az iszlám egyik ágának sajátos belső békéjét közvetítik. (Ha hozzátesszük, hogy a mai politikában is megfigyelhető a szembenállás az Erdoğan vezette szunnita-jellegű politikai gyakorlat és az alaviták között, akkor könnyebben tudjuk elhelyezni Szemere vélekedését a politikai porondon.)

Szemere nem csak átutazó volt, mint Széchenyi, hanem valóban benne élt a társadalomban. Meglátásai zöme mögött gyakorlati politikai tapasztalat is állt, szemben Széchenyivel (törökországi „látogatása” előtt, 1836–1837-ben tett nyugati körutat), tehát egyrészt lehetősége nyílt felismerni a sokszínűséget, másrészt választása valószínűleg tudatos volt: liberálisként felfedezi az Oszmán Birodalom és az iszlám liberális arcát, amely ráadásul nem a nyugati behatolás eredményeként jött létre. Választását korábbi pártállása, a centralizáló Habsburg államkoncepcióval való szembehelyezkedés is befolyásolhatta.

Szemerénél nem a gazdasági helyzet a kulcskérdés. Az Oszmán Birodalom kapcsán nála megfogalmazódó etnikai alapú dezintegráció fenyegető scenárióját Magyarországra vonatkoztatva, abban egyfajta előképet látatva, a hazai társadalomban felerősödött a nemzethalál víziója (az 1849-es trauma természetes velejárójaként). Többen (pl. a kiegyezés politikai ellenzéke) inkább a befelé fordulás szükségessége (a belső kolonizáció) mellett érveltek az 1870-es években előtérbe kerülő expanziós elképzelésekkel szemben. A Habsburg-dinasztia presztízsének fenntartása, így a dualizmus rendszerének és benne Magyarország kedvező helyzetének, az országon belül pedig a magyarság primátusának fennmaradása érdekében²⁵

²³ *A Grammar of the Turkish Language with a Preliminary Discourse By Arthur-Lumley Davids*. 1832.

²⁴ Árnycjáték, mely a szultánt kivéve minden személy elleni kritika megfogalmazására lehetőséget biztosít.

²⁵ Ez különben már 1844-ben megjelenik Zay Kálmán főrendiházi tagnál, aki a balkáni expanzióval akarta Magyarország súlyát növelni a birodalmon belül, amelynek természetes következménye lenne az alkotmányosság és a kiegyezés.

aktív külpolitikát proponáló Kállay (részben Eötvös liberalizmus-konceptiójára építve) éppen ellenükben érvel majd úgy, hogy a nemzeti(ségi) fejlődés az individualizáció (mint a fejlődés végpontja) egy mozzanata csupán, és így akár a Balkánon is átugorható (külső hatással). Azaz, szerinte a nemzetállamok kialakulása nem szükségszerű, miként az sem, hogy a soknemzetiségű Magyarország számára az új formációk veszélyt jelentsenek, így az sem törvényszerű, hogy Magyarország az oszmánok sorsára jusson.²⁶ Szemerével ellentétben Kállay arra a következtetésre jut, hogy az iszlám elaggott, képtelen összetartani a heterogén birodalmat,²⁷ a nemzetek természetes fejlődésének (szabadságvágyának) elősegítése pedig egybevág a liberalizmus elveivel, ezen, illetve a birodalmi létérdeken túlmenően a geopolitikai szükség (az orosz befolyás növekedésének megakadályozása: a ruszofóbia – bár éppen Kállayra kevésbé jellemzően – szintén a 49-es traumából táplálkozik) is ezt implikálja.

Szemere a következőképpen látta a muszlimokat sajátos szemüvegén keresztül. *„A törökben sok tulajdon hiányozhatik, de megvan a becsületesség; náluk nemcsak az a vagyon biztos, mit lakat őriz. [...] Főjellem a határtalan vendégszeretet és jótékonyosság [...] érzelme egyszerű, jótékonyága is igénytelen. Amit tesz, kérdés nélkül teszi, hiszen nem érdem az, csak kötelesség. A boldogság ideálja neki a nyugalom és csend, mely az indolenciával határos. Ő nem kedveli azon örökös lázat, mely nyugat népeit folytonos mozgalom örvényében forgatja. [...] A török, kegyetlen s tiltott mulatságnak tartja azt, mi vérontással jár [...] A török nép jobban érti a természetet, mint mi. Bokornak, forrásnak és mezőnek nála sehol nincs őszintébb imádója. A török nem fecsegő, mint a persa és az arab, sőt gondolkodó [...] Jó és balszerencse, szerintök különbséget idéz elő, de az egyenlőséget nem semmisíti meg az emberek közt. Gazdagnak és szegénynek kötelessége ugyanazon törvényt teljesíteni; ez megnyugszik sorsában, az igyekszik felebarátainak sorsán könnyíteni, teszi miként megvárná, hogy hasonló esetben vele cselekedjenek [...] az istenbeni élő hit az ő legfőbb kincse, az ő legnagyobb erénye, mindent abból származtat és mindent abba vezet vissza, zavarhatlan nyugalomát pedig meríti az örök s változhatlan akaratba vetett gyermeki bizalomból, mely szomszéd a fatalitás tanához [...] ily nemzetnek aztán épp oly könnyen esik a világot meghódítani, mint könnyen esik azt elveszteni. [...] Miért félne a haláltól? A Korán szerint örök kárhozat még a hitetlenre sem várokozik, annál kevésbé reá, hívőre [...]*

²⁶ DÁN 2005: 247.

²⁷ Kállay állításai, aki Bosznia-Hercegovina muszlimjait a birodalom legreakciósabb csoportjának, de egyben paszszivnak, változásra képtelennek tartotta, akiket csak külső behatás képes ebből az állapotból kimozdítani, önlegitimációs eszközként is felfoghatók. 1883-as esszéjében, a *Magyarország a kelet s nyugat határára* c. (történeti koncepciókra máig ható – lásd: Szűcs Jenő) művében leírja, hogy szerinte az iszlám csupán egy a keleti despotikus rendszerek közül, amely a Nyugat vívmányainak, az egyéni szabadságnak és az individualizmusnak kibontakozását hátráltatja (35), és integráció, összeolvadás helyett (mint pl. a germánok-kelták és rómaiak esetében lejátszódtott az első millennium idejére) a meghódítottakra való rátelepedés, kizsákmányolás jellemzi e rendszereket. Az iszlám nem oka e különbségeknek, hanem a létező különbségek egyik következménye, és az eltérő struktúra egyik ideológiai manifesztációja (63).

Az emberek legjobbjja az, aki felebarátainak használ. E világ egy dög, s kik azt éhezve kívánják, ebek.” A politikusoknál viszont „a legnagyobb türelem s humanitás párosul a legotrombább kegyetlenséggel s a legdühösb fanatismussal. Fejedelmi nagylelkűség s patriarchalis jótékonyság mellett áll a legtelhetlenebb önzés és fösvényesség.”²⁸

A defenzívába szorult birodalom többé nem fenyegette a magyar integritást, így a törökországi állapotok ekkor nem hatalompolitikai, hanem főként ideológiai, liberális elvi megfontolásból kaptak kedvezőtlen minősítést. A liberális sajtó elsősorban a modern intézmények hiánya (alkotmányosság, jogegyenlőség) miatt kárhoztatta az oszmán viszonyokat, a kisebbségekkel való bánásmódban pedig a vallási fanatizmus és az autokrácia érvényesülése miatt. Ezzel szemben a bécsi udvar korábban hitt az iszlám reformálhatóságában – írta Kállay Béni; sőt Metternich 1833-as, angol követnek írt levelében annak ellenére is szükségesnek tartotta a birodalom fenntartását, hogy szerinte az a kereszténységgel antagonisztikus viszonyban van.²⁹ „Az angol követ nem sok életet jósolt a török reformnak, csak az osztrák nagykövet vélekedett jobban, azt írván, hogy ebben a nagy testben van még elég erő, hogy megéljen, csak éltető szerve: a mohammedán vallás maradjon meg épségben.”³⁰

A korai korszakhoz képest az érdeklődési irány változásának egyik első jele a már Kállay belgrádi naplójában is említett – és 1914-ig folyton visszatérő – vasútkoncepció.³¹ A Türr István által 1868-ban vázolt tervezet egyfelől egy Eszék–Slavonszki Brod–Spalato–Zára vasútvonal megépítését javasolta az adriai kereskedelmi kijutás elősegítése érdekében (a koncepció rávilágít, hogy a Balkán ekkor még csak a Nyugat felé vezető „terep”, de nem kereskedelmi célterület), másfelől egy (később újra előkerülő) Duna–Adria-csatorna megépítését irányozta elő a magyar gazdaság fejlesztése érdekében. A Rusze–Várna-vasútvonal 1867-es megnyitása, amely lehetővé tette a brit áruk behatolását a félsziget tengerparttól távol eső részeire, elérve a dunai vízi utat, veszélyeztetve a Heartland államainak gazdasági érdekeit, az utóbbiak részéről is nagyobb aktivitáshoz vezetett, s megfogalmazódott a Balkánt átszelő, Hamburg és Konstantinápoly összekapcsolását szorgalmazó keleti vasútterv. Meg kellett azonban küzdeni a Török Birodalom ellenállásával is, amelynek egészen más érdekei voltak, mint a Wilhelm

²⁸ SZEMERE 1999: 83, 91–92, 93–94, 95, 152, 155.

²⁹ Neumann londoni követhet 1833. február 15-én. „Az ottomán trón léte és föntartása – úgymond noha a keresztényen műveltséggel való viszonyát tekintve anomáliának tetszik, Európának közös, az osztrák politikának pedig szükség-szerű érdeke. Az a nagy terület, mely fölött a szultán habár inkább névleg, mint valóságban gyakorolja a főhatalmat, trónja bukása esetén okvetlen nagy anarchiának esnék áldozatul s ezzel a külföld beavatkozását vonja maga után.” Metternich felismerte, hogy a Török Birodalom léte legitimálja a Habsburg Monarchia létét, hiszen a török kihívás hozta azt létre jelenlegi formájában. A Balkánon pedig bármelyik hatalom megjelenése a Habsburg pozíciókat rontja a belpolitikában és a külpolitikában egyaránt.

³⁰ Idézi: Budapesti Szemle 1900. 285: 417

³¹ RADENIĆ 1976: 174. LJ. Eredeti: MNL OL R 211. Türr István hagyatéka 13 IV – Türr értekezéseinek kéziratjai, 2461. Lásd még: SÁNDORFFY 1914.

Pressel és Hochstetter vezette nemzetközi kutatócsoport támogatóinak (köztük a vasútban érdekelt Moritz Hirsch bárónak). Erődi Béla, aki tolmácsként dolgozott az 1869-es vasúti terepfelmérésen (Kanitz utazásaival egyidőben), érzékletesen számol be a nagyhatalmi akarat érvényesüléséről a Török Birodalom érdekeivel szemben.

„A török kormány a vasúthálózatot Rumelián át Boszniába tervezte vezetni, mint a mely az ő érdekeinek megfelelőbb mint a Szófia és Belgrád közötti összeköttetés. Hogy e tervet keresztül lehessen vinni, azt már több ízben kétségbe vonták a szakértők, kik a Balkan hegységrendszerét átkutatták. A török kormány által tervezett vonalnak okvetlen Szamokov mellett kell vala elhaladnia; miután a szamakovi gazdag vasbányák mivélésének csak a közvetlen vasúti összeköttetés által lehetne nagyobb lendületet adni. [...] míg az osztrák-magyar birodalom és Szerbia érdekei határozottan a Belgrad-Szófiai vonal kiépítése mellett harcolnak.³² [...] A Maritza és Ichtiman völgyéből nem levén alkalmas átjáró az Iszker völgyébe, nem marad más hátra, mint a vasutat Szófia felé vezetni, s a szerb érdekeknek adni előnyt a törököké felett.” A nemzetközi csoportban résztvevő osztrák-magyar katonatisztek törekvése a Szófia–Belgrád-vonal presszionálása irányába – az 1878-as diplomáciai siker ellenére – hosszú távon hibásnak bizonyult, hiszen Szerbia pálfordulása után a soha el nem készült boszniai rácsatlakozás a Monarchia gazdasági és katonapolitikai érdekei szempontjából *utólag* jobb választás lett volna (főleg, ha Triesztig meghosszabbítják). Az 1869-es felmérés járulékos földrajzi (politikai) haszna volt, hogy a szisztematikus térképezés révén (a vasúttársaságok révén ez nem minősült kémkedésnek, ezzel szemben a vasúthoz nem kötődő Kanitz illetén tevékenysége veszélyesebb volt) a birodalom területéről eltűntek a fehér foltok, jelentősen megkönnyítve a gazdasági behatolást.

A földrajz tehát a birodalom térképezésével és a vasútkérdésben való állásfoglalásban politikai szerephez jutott, amelyet a világháborúig megőrzött ellenére, hogy iszlámmal és a Török Birodalommal kapcsolatos nézőpontok igen gyakran változtak Kállay Benjáminnak Erődi turkofil nézetei felett aratott győzelme csak ideiglenes volt, 1908 után a balkáni expanzió kiszolgálását felvállaló turanizmus erőre kapásával újra változott az iszlámmal kapcsolatos álláspont).³³

HIVATKOZOTT IRODALOM

Dán Károly 2000 • Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. *Aetas* 15 (1–2).

Demeter, Gábor 2010 • Hungarian travellers' and emigrants' images of Turkey from the 16th to 19th centuries. In: Halfdanarsson, G. – Sofu, H. (eds.): *Developing EU-Turkey Dialogue: A CLIOHWORLD reader*. Pisa, 37–57.

³² ERŐDI 1874: 66–67.

³³ Lásd DEMETER 2018B

- Demeter Gábor 2018a** • Az utazó és az ügynök. In: Lendvai Tóth Edit – Berta Erika – Lehoczki Zsuzsanna – Pravetz Beáta (szerk.): *FUT – Földrajz – Utazás – Történelem*. 131–143.
- Demeter Gábor 2018b** • *A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig. A magyar gazdasági és birodalmi gondolat a Balkánon 1918-ig*. Budapest–Szófia.
- Erődi Béla 1874** • Földrajzi és népismei tanulmányaim európai Törökországban az 1869-iki felvétel alkalmával. *Földrajzi Közlemények* 2, 18
- Erődi Béla (é.n.)** • *Török mozaik*. Budapest. (Terebess Ázsia E-Tár) <http://terebess.hu/keletkultinfo/erodi.html>
- Fényes Elek 1854** • *A Török Birodalom leírása, történeti, statistikai és geographiai tekintetben*. Pest.
- György Endre 1877** • *Keletre magyar!* Budapest.
- Horváth Róbert 1971** • A közgazdasági elemzés Berzeviczy Gergely műveiben. *Acta Universitatis Szegediensis Szeged. OLDALSZÁM*
- Kállay Béni 1909** • *A szerb felkelés története. II.* Hátrahagyott kézírataiból kiadta Thallóczy Lajos. (Függelék: Kállay Béni utazásai Szerbiában és Boszniában). Budapest.
- Keleti Károly 1885** • A Balkán félsziget némely országainak és tartományainak közgazdasági viszonyai. *Budapesti Szemle* 42 (101) 214–248.
- Korizmics László 1858** • Jelentés a dunai hajózásról, s a magyar borok érdekében Konstantinápolyba tett utjának eredményeiről... a Magyar Gazdasági Egyesület 1858. évi nov. 17-ki közgyűlésén. *Budapesti Szemle* 4, 427–449.
- Korizmics László 1860** • Törökország földbirtoki, adóügyi és gazdasági viszonyairól. *Magyar Akadémiai Értesítő. A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztály Közlönye*, I. kötet. II. rész.
- N. N. 1900** • A mohammedánság helyzete Boszniában. *Budapesti Szemle* 28 (103) 285. 399–481.
- Pulszky Ferenc 1840** • *Pulszky Ferencz töredékes észrevételei a Dunaszabályozás és a keleti kérdés iránt*. Pozsonyban.
- Radenić, Andrija 1976** • *Dnevnik Benjamina Kalaja, 1868-1875*. Beograd–Novi Sad.
- Réthy Dezső 1889** • *Magyarország a Balkán piacain. Statisztikai tanulmány*. Budapest.
- Sándorffy Miklós 1914** • Bosznia-Hercegovina vasúthálózata és új vasútépítő tervezete. *Magyar Katonai Közlöny* 7 (2) 152–156.
- Széchenyi István 1999** • *Széchenyi István keleti utazása (1818-1819)*. Budapest (Terebess Ázsia E-Tár). Lelőhely: <https://terebess.hu/keletkultinfo/szechenyi.html> [Utolsó elérés dátuma: 2018. júl. 11.]
- Szemere Bertalan 1999** • *Utazás Keleten a világos napok után*. Budapest (Terebess Ázsia E-Tár). Lelőhely: <https://terebess.hu/keletkultinfo/szemere.html> [Utolsó elérés dátuma: 2018. júl. 11.]
- Veress Sándor 1878**: *A magyar emigráció a Keleten. I-II*. Budapest (Terebess Ázsia E-Tár) Lelőhely: <http://terebess.hu/keletkultinfo/veress1.html>. [Utolsó elérés dátuma: 2018. júl. 11.]